

Από τον προσκυνητή στον ψηφιακό προσκυνητή: Η προσκυνηματική εμπειρία στην ψηφιακή εποχή-Κριτική ημισυστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση

Μάριος Σαράντης

Υποψήφιος Διδάκτωρ

Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

m.sarantis@upatras.gr

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά τη μετάβαση από την παραδοσιακή μορφή του προσκυνητή προς την αναδυόμενη έννοια του ψηφιακού προσκυνητή, μέσα από κριτική, ημισυστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας για το προσκύνημα, τον θρησκευτικό τουρισμό, την ψηφιακή θρησκεία και τις τεχνολογικά διαμεσολαβημένες εμπειρίες ιερού χώρου. Η δομημένη αναζήτηση πραγματοποιήθηκε στις 22 Ιουνίου 2026, κάλυψε κατά κύριο λόγο την περίοδο 2000 έως 2026 και κατέληξε σε θεματικό σώμα 27 δημοσιεύσεων, ενώ μία επιπλέον μεθοδολογική πηγή χρησιμοποιείται για την τεκμηρίωση του τύπου της ανασκόπησης. Κεντρικός σκοπός είναι να διερευνηθεί αν ο ψηφιακός προσκυνητής μπορεί να νοηθεί ως συνεκτική κατηγορία ομπρέλα, ικανή να περιγράψει διαφορετικούς συνδυασμούς πνευματικής πρόθεσης, σχέσης με τον ιερό τόπο και ψηφιακής διαμεσολάβησης. Η σύνθεση οργανώνεται γύρω από την προσκυνηματική εμπειρία, το εικονικό και διαδικτυακό προσκύνημα, τη θρησκευτική συμμετοχή στο ψηφιακό περιβάλλον, την αυθεντικότητα και τη συμβολή της εικονικής και της επαυξημένης πραγματικότητας. Το άρθρο προτείνει τον ψηφιακό προσκυνητή ως αναλυτική κατηγορία που περιλαμβάνει εξ αποστάσεως και υβριδικές μορφές προσκυνηματικής εμπειρίας, χωρίς να εξισώνει την ψηφιακή πρόσβαση με τη φυσική μετάβαση. Η εργασία καταλήγει σε συγκριτική τυπολογία και διατυπώνει ελέγξιμες προτάσεις για μελλοντική εμπειρική έρευνα στον θρησκευτικό τουρισμό.

Λέξεις-κλειδιά: Προσκύνημα, Ψηφιακός Προσκυνητής, Θρησκευτικός Τουρισμός, Ψηφιακή Θρησκεία, Εικονική Πραγματικότητα, Αυθεντικότητα.

1. Εισαγωγή

Το προσκύνημα αποτελεί μία από τις παλαιότερες μορφές μετακίνησης με θρησκευτικό, συμβολικό και υπαρξιακό περιεχόμενο. Η σχέση του προσκυνητή με τον ιερό τόπο δεν περιορίζεται στη γεωγραφική μετάβαση, αλλά αφορά μια σύνθετη διαδικασία νοηματοδότησης, στην οποία συνυπάρχουν η πίστη, η μνήμη, η σωματική κόπωση, η αναζήτηση ευλογίας, η προσωπική δέηση και η εμπειρία του ανήκειν σε μια ευρύτερη θρησκευτική παράδοση. Στην κλασική βιβλιογραφία, το προσκύνημα έχει συνδεθεί με τη μετάβαση, την εμπειρία του ορίου και την πνευματική μεταμόρφωση του υποκειμένου, στοιχεία που εξακολουθούν να επηρεάζουν την ερμηνεία του φαινομένου στη σύγχρονη κοινωνική και τουριστική έρευνα (Turner & Turner, 1978).

Η νεότερη βιβλιογραφία έχει δείξει ότι τα όρια μεταξύ προσκυνητή, θρησκευτικού τουρίστα, πολιτιστικού επισκέπτη και αναζητητή πνευματικής εμπειρίας δεν είναι απόλυτα. Η τυπολογία του Cohen (1979) για τις μορφές τουριστικής εμπειρίας, καθώς και οι μεταγενέστερες μελέτες για το προσκύνημα και τον θρησκευτικό τουρισμό, υποστηρίζουν ότι η τουριστική κινητικότητα μπορεί να περιλαμβάνει διαφορετικούς βαθμούς πνευματικής αναζήτησης, πολιτιστικού ενδιαφέροντος και προσωπικής μεταμόρφωσης. Η Collins-Kreiner (2010; 2020) επισημαίνει ότι το προσκύνημα παραμένει δυναμικό πεδίο, καθώς μετασχηματίζεται μέσα από κοινωνικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές αλλαγές, χωρίς να χάνει αναγκαστικά τον πυρήνα της αναζήτησης νοήματος.

Στο πλαίσιο αυτό, η ψηφιακή εποχή δημιουργεί νέα ερωτήματα. Η πρόσβαση σε ιερούς τόπους μέσω ιστοσελίδων, διαδικτυακών μεταδόσεων, ψηφιακών αρχείων, εφαρμογών κινητών, εικονικών περιηγήσεων, επαυξημένης πραγματικότητας και εικονικής πραγματικότητας μεταβάλλει τον τρόπο με τον οποίο οι επισκέπτες/τριες προετοιμάζονται, βιώνουν και ανακαλούν την προσκυνηματική εμπειρία. Η ψηφιακή θρησκεία δεν αφορά απλώς τη χρήση εργαλείων επικοινωνίας από θρησκευτικούς οργανισμούς, αλλά τη διαμόρφωση τρόπων συμμετοχής, κοινότητας, τελετουργίας και πρόσληψης του ιερού σε περιβάλλοντα όπου το διαδικτυακό και το φυσικό αλληλοσυνδέονται (Campbell & Tsuria, 2021; Siuda, 2021). Οι μεταπανδημικές πρακτικές προσκυνήματος επιβεβαιώνουν ότι η σύνδεση και η αποσύνδεση από τα ψηφιακά μέσα αποτελούν πλέον μέρος της ίδιας της διαπραγμάτευσης της προσκυνηματικής εμπειρίας (Jorge, 2023).

Η παρούσα εργασία εστιάζει στην έννοια του ψηφιακού προσκυνητή. Ο όρος δεν δηλώνει ένα υποκείμενο αποκομμένο αναγκαστικά από τον φυσικό ιερό τόπο, αλλά μια κατηγορία που περιγράφει προσκυνηματικές εμπειρίες στις οποίες η πνευματική πρόθεση και η ψηφιακή διαμεσολάβηση συνδέονται με διαφορετικούς τρόπους. Το κεντρικό ερώτημα είναι αν η έννοια μπορεί να συγκροτηθεί ως συνεκτική κατηγορία ομπρέλα στο πεδίο του θρησκευτικού τουρισμού και της ψηφιακής θρησκείας, χωρίς να εξισώνει την εξ αποστάσεως συμμετοχή με τη φυσική προσκυνηματική μετάβαση.

Το άρθρο επιδιώκει να συμβάλει στη θεωρητική συζήτηση με τρεις τρόπους. Πρώτον, χαρτογραφεί βασικές κατευθύνσεις της βιβλιογραφίας για το προσκύνημα, τον θρησκευτικό τουρισμό και την ψηφιακή θρησκεία. Δεύτερον, συνδέει τη συζήτηση για το εικονικό προσκύνημα με την αυθεντικότητα και την τεχνολογικά ενισχυμένη εμπειρία. Τρίτον, προτείνει συγκριτική τυπολογία που διακρίνει τον παραδοσιακό προσκυνητή, τον θρησκευτικό τουρίστα, τον εξ αποστάσεως ψηφιακό προσκυνητή και τον υβριδικό ψηφιακό προσκυνητή, χωρίς να τούς παρουσιάζει ως διαδοχικά στάδια εξέλιξης.

Η προηγούμενη βιβλιογραφία έχει ήδη συνδέσει τις τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας με το προσκύνημα και τη θρησκευτική κληρονομιά, τόσο σε επίπεδο ερευνητικής ατζέντας όσο και σε εμπειρικές μελέτες θρησκευτικών τόπων (De Ascaniis & Cantoni, 2016; De Ascaniis et al., 2018). Νεότερες εργασίες έχουν επίσης αναλύσει συγκεκριμένες μορφές ψηφιακού προσκυνήματος, όπως οι διαδικτυακές διαδρομές προς το Άγιον Όρος (Paganopoulos, 2024). Επομένως, η πρωτοτυπία της παρούσας εργασίας δεν αποδίδεται στην πρώτη χρήση του όρου, αλλά στη σύνθεση αυτών των ερευνητικών ρευμάτων σε ένα ενιαίο πλαίσιο τεσσάρων διαστάσεων, τη σχέση με τον ιερό τόπο, την πνευματική πρόθεση, τη μορφή ψηφιακής διαμεσολάβησης και τις προϋποθέσεις αυθεντικότητας και αποδοχής. Με αυτόν τον τρόπο, ο ψηφιακός προσκυνητής προτείνεται ως κατηγορία ομπρέλα που διαφοροποιείται από τον απλό ψηφιακό επισκέπτη και περιλαμβάνει διακριτές εξ αποστάσεως και υβριδικές μορφές.

2. Ο προσκυνητής ανάμεσα στην πίστη, την εμπειρία και τον τουρισμό

Ο προσκυνητής παραδοσιακά ορίζεται από τη μετακίνηση προς έναν τόπο που αναγνωρίζεται ως ιερός. Η μετακίνηση αυτή μπορεί να έχει χαρακτήρα τάματος, μετάνοιας, ευχαριστίας, αναζήτησης θεραπείας, πνευματικής ενίσχυσης ή συμμετοχής σε συλλογική θρησκευτική μνήμη. Σε αντίθεση με τον απλό επισκέπτη, ο προσκυνητής δεν προσεγγίζει τον τόπο μόνο ως αξιοθέατο, αλλά ως χώρο παρουσίας, σχέσης και πνευματικής αναφοράς. Η εμπειρία του ιερού χώρου προϋποθέτει μια μορφή εσωτερικής διαθεσιμότητας, ακόμη και όταν συνυπάρχει με πολιτιστικό ενδιαφέρον ή τουριστικές πρακτικές.

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει επισημάνει ότι η διάκριση ανάμεσα στον προσκυνητή και τον τουρίστα δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Ο Cohen (1979) έδειξε ότι η τουριστική εμπειρία μπορεί να λάβει υπαρξιακές μορφές, όταν το ταξίδι συνδέεται με αναζήτηση κέντρου, νοήματος και ταυτότητας. Οι Timothy & Olsen (2006) ανέδειξαν τη στενή σχέση ανάμεσα στον τουρισμό, τη θρησκεία και τα πνευματικά ταξίδια, υποστηρίζοντας ότι οι σύγχρονες μορφές μετακίνησης συχνά συνδυάζουν λατρευτικά, πολιτιστικά και προσωπικά κίνητρα. Η Collins-Kreiner (2010) τονίζει ότι το προσκύνημα διατηρεί ιστορική συνέχεια, αλλά συγχρόνως υφίσταται μετασχηματισμούς που επηρεάζονται από την τουριστική ανάπτυξη, την εμπορευματοποίηση, τις υποδομές μετακίνησης και τις σύγχρονες μορφές αναζήτησης νοήματος.

Η αυθεντικότητα αποτελεί κρίσιμο ζήτημα στη μελέτη του προσκυνητή. Οι Belhassen et al. (2008) υποστηρίζουν ότι η αυθεντικότητα της προσκυνηματικής εμπειρίας δεν μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως ιδιότητα ενός αντικειμένου ή ενός μνημείου, αλλά πρέπει να συνδεθεί με τον χώρο, την ιδεολογία, την πίστη και τη βιωματική σχέση του/της επισκέπτη/τριας με τον ιερό τόπο. Η προσκυνηματική αυθεντικότητα είναι επομένως ταυτόχρονα χωρική, συμβολική και υπαρξιακή. Αυτό το σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία για την έννοια του ψηφιακού προσκυνητή, επειδή θέτει το ερώτημα αν μια τεχνολογικά διαμεσολαβημένη εμπειρία μπορεί να έχει αυθεντικό θρησκευτικό νόημα.

Η απάντηση δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη. Αν η αυθεντικότητα οριστεί αποκλειστικά ως φυσική επαφή με τον ιερό τόπο, τότε κάθε ψηφιακή εμπειρία εμφανίζεται ως υποκατάστατο μειωμένης αξίας. Αν όμως η αυθεντικότητα οριστεί ως σχέση νοήματος, συμμετοχής και εσωτερικής εμπειρίας, τότε η ψηφιακή διαμεσολάβηση μπορεί να θεωρηθεί συμπληρωματικός μηχανισμός πρόσβασης, προετοιμασίας, ερμηνείας και μνήμης. Η μετάβαση προς τον ψηφιακό προσκυνητή δεν ακυρώνει την αξία του τόπου, αλλά μεταβάλλει τους τρόπους με τους οποίους ο τόπος γίνεται προσιτός, ερμηνεύσιμος και βιώσιμος.

3. Ψηφιακή θρησκεία και εικονικό προσκύνημα

Η έννοια της ψηφιακής θρησκείας αναφέρεται στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους οι θρησκευτικές πρακτικές, οι κοινότητες και οι ταυτότητες συγκροτούνται μέσα από ψηφιακά μέσα. Η σχετική βιβλιογραφία δεν περιορίζεται στη διαπίστωση ότι οι θρησκευτικοί οργανισμοί χρησιμοποιούν ιστοσελίδες ή κοινωνικά δίκτυα. Εξετάζει βαθύτερα πώς η τεχνολογία επηρεάζει την τελετουργία, την αυθεντία, την κοινότητα, την ταυτότητα και την εμπειρία του σώματος (Campbell & Tsuria, 2021). Η διάκριση του Helland (2005) ανάμεσα στη θρησκεία στο διαδίκτυο ως παροχή πληροφόρησης και στη διαδικτυακή θρησκεία ως συμμετοχική πρακτική παραμένει σημαντική, αλλά η σύγχρονη σύγκλιση διαδικτυακών και φυσικών περιβαλλόντων απαιτεί πιο σύνθετες τυπολογίες (Siuda, 2021). Η παρατήρηση αυτή βοηθά στην κατανόηση του ψηφιακού προσκυνητή, επειδή δείχνει ότι η ψηφιακή εμπειρία μπορεί να κινηθεί από την απλή ενημέρωση έως την τελετουργική ή βιωματική συμμετοχή.

Το εικονικό προσκύνημα αποτέλεσε από νωρίς αντικείμενο ακαδημαϊκής συζήτησης. Ο MacWilliams (2002) υποστήριξε ότι τα διαδικτυακά προσκυνήματα αποτελούν σημαντικό θρησκευτικό φαινόμενο για την κατανόηση νέων τρόπων πνευματικότητας στον σύγχρονο κόσμο. Η συμβολή του είναι κρίσιμη, διότι δεν αντιμετωπίζει το εικονικό προσκύνημα απλώς ως τεχνική αναπαράσταση ιερών τόπων, αλλά ως μορφή ανασχεδιασμού του ιερού μέσα από τις δυνατότητες του διαδικτύου. Η Hill-Smith (2011) ανέπτυξε περαιτέρω την έννοια του cyberpilgrimage, επισημαίνοντας ότι το διαδικτυακό προσκύνημα μπορεί να λειτουργήσει ως

προετοιμασία για φυσική επίσκεψη, ως εναλλακτική εμπειρία για όσους δεν μπορούν να μετακινηθούν ή ως αυτόνομη μορφή αναζήτησης νοήματος.

Η μελέτη των Golan & Martini (2018) για τα καθολικά μοναστηριακά webcasts δείχνει ότι η ψηφιακή μετάδοση μπορεί να λειτουργήσει ως μορφή θρησκευτικής διαμεσολάβησης, συνδέοντας ιερούς τόπους με πιστούς που βρίσκονται γεωγραφικά μακριά. Οι συγγραφείς εντοπίζουν λειτουργίες όπως η διαμεσολάβηση της εμπειρίας του ιερού τόπου, η σύνδεση τοπικών κοινοτήτων με διεθνείς πιστούς και η εμπειρία που λειτουργεί ως υποκατάστατο ή συμπλήρωμα της φυσικής μετάβασης. Αντίστοιχα, η μελέτη του Paganopoulos (2024) για το ψηφιακό περιβάλλον του Αγίου Όρους διακρίνει ανάμεσα στην ψηφιακή περιήγηση προς τον υλικό και ιστορικό κόσμο του τόπου και στην online προσκυνηματική συμμετοχή ως εσωτερική, διαπροσωπική πνευματική εμπειρία. Οι περιπτώσεις αυτές δείχνουν ότι η ψηφιακή τεχνολογία δεν περιορίζεται στην προβολή μνημείων, αλλά μπορεί να διαμορφώσει σχέσεις συμμετοχής, μνήμης και κοινότητας.

Παράλληλα, η βιβλιογραφία για τις διαδικτυακές εκκλησιαστικές κοινότητες δείχνει ότι η ψηφιακή θρησκευτική συμμετοχή δεν στερείται αναγκαστικά βιωματικού βάθους ούτε περιορίζεται σε μια επιφανειακή μορφή θρησκευτικής παρουσίας. Ο Hutchings (2017) εξετάζει τις διαδικτυακές εκκλησίες ως κοινότητες που αναπτύσσουν μορφές λατρείας, διδασκαλίας, υποστήριξης και αίσθησης του ανήκειν. Παρότι το προσκύνημα έχει διαφορετική μορφή από την online εκκλησιαστική κοινότητα, οι δύο περιπτώσεις συναντώνται στο ζήτημα της ψηφιακής συμμετοχής. Ο ψηφιακός προσκυνητής μπορεί να είναι ταυτόχρονα θεατής, επισκέπτης, χρήστης, πιστός και μέλος μιας προσωρινής ψηφιακής κοινότητας εμπειρίας.

4. Μεθοδολογία της ημισυστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης

Η εργασία ακολουθεί κριτική, ημισυστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση. Η επιλογή αυτή είναι κατάλληλη για ένα αναδυόμενο και διεπιστημονικό πεδίο, στο οποίο συνυπάρχουν θεωρητικές, εθνογραφικές, τουριστικές και τεχνολογικές μελέτες που δεν προσφέρονται για ενιαία ποσοτική σύνθεση. Η ημισυστηματική προσέγγιση επιτρέπει διαφανή αναζήτηση και επιλογή των πηγών, διατηρώντας παράλληλα την ερμηνευτική ευελιξία που απαιτείται για τη σύνθεση ετερογενών εννοιών και ερευνητικών παραδόσεων (Snyder, 2019). Η ανασκόπηση δε δηλώνεται ως εξαντλητική συστηματική ανασκόπηση, αλλά ως δομημένη και αναπαραγώγιμη χαρτογράφηση των βασικών θεωρητικών και εμπειρικών κατευθύνσεων του πεδίου.

Η δομημένη ηλεκτρονική αναζήτηση πραγματοποιήθηκε στις 22 Ιουνίου 2026. Το κύριο χρονικό εύρος ορίστηκε από την 1η Ιανουαρίου 2000 έως την ημερομηνία της αναζήτησης, ώστε να καλυφθεί η περίοδος ανάπτυξης της διαδικτυακής θρησκείας και των τεχνολογικά διαμεσολαβημένων μορφών προσκυνήματος. Η αναζήτηση πραγματοποιήθηκε στο Google Scholar, το οποίο επιλέχθηκε λόγω της ευρείας κάλυψης διεπιστημονικών δημοσιεύσεων που εντοπίζονται σε διαφορετικά πεδία, όπως οι σπουδές θρησκείας, ο τουρισμός, η επικοινωνία και οι τεχνολογικές σπουδές. Η επιλογή αυτή συνιστά συνειδητό μεθοδολογικό περιορισμό, επειδή η εργασία δεν αποσκοπεί σε βιβλιομετρική αποτύπωση τύπου Scopus ή Web of Science, αλλά σε εννοιολογική σύνθεση ενός ετερογενούς πεδίου.

Η αναζήτηση συμπληρώθηκε με στοχευμένη ανάκτηση και επαλήθευση μεταδεδομένων στις πλατφόρμες ScienceDirect, SAGE Journals, Taylor & Francis Online, Wiley Online Library, SpringerLink και MDPI. Οι εκδοτικές πλατφόρμες χρησιμοποιήθηκαν για την επιβεβαίωση του τίτλου, της συγγραφικής ομάδας, του έτους, του περιοδικού και του DOI και δεν αντιμετωπίστηκαν ως ανεξάρτητες βιβλιογραφικές βάσεις. Πραγματοποιήθηκε

επίσης έλεγχος των βιβλιογραφικών αναφορών των βασικών μελετών και αναζήτηση μεταγενέστερων εργασιών που τις επικαλούνται.

Οι ακριβείς εξισώσεις αναζήτησης ήταν οι ακόλουθες: (1) ("pilgrimage" OR "religious tourism") AND ("digital religion" OR "digital pilgrimage" OR "virtual pilgrimage" OR "cyberpilgrimage"), (2) (pilgrim* OR "religious tourist*") AND ("digital media" OR "social media" OR "online participation" OR "webcast*"), (3) ("pilgrimage" OR "sacred space") AND ("virtual reality" OR "augmented reality" OR "immersive technolog*") και (4) ("virtual pilgrimage" OR "digital pilgrimage") AND (authenticity OR sacredness OR embodiment OR community). Η αναζήτηση περιορίστηκε σε αγγλόγλωσσες επιστημονικές δημοσιεύσεις. Οι πηγές που εντοπίστηκαν μέσω της αναδρομικής βιβλιογραφικής διερεύνησης αξιολογήθηκαν με τα ίδια κριτήρια ένταξης και αποκλεισμού.

Ως κριτήρια ένταξης ορίστηκαν η άμεση σύνδεση με το προσκύνημα, τον θρησκευτικό τουρισμό, την ψηφιακή θρησκεία ή τις τεχνολογικά διαμεσολαβημένες εμπειρίες ιερού χώρου, η επιστημονική δημοσίευση σε βιβλίο, συλλογικό τόμο ή περιοδικό με επαληθεύσιμα μεταδεδομένα και η δυνατότητα συμβολής στον εννοιολογικό ορισμό του ψηφιακού προσκυνητή. Αποκλείστηκαν δημοσιεύσεις με αποκλειστικά τεχνικό αντικείμενο, κείμενα χωρίς επαρκή επιστημονική τεκμηρίωση, διπλοεγγραφές και μελέτες που αναφέρονταν γενικά στην ψηφιοποίηση του πολιτισμού χωρίς σύνδεση με θρησκευτική ή προσκυνηματική εμπειρία.

Η αρχική αναζήτηση και η βιβλιογραφική διερεύνηση απέδωσαν 44 υποψήφιες εγγραφές. Μετά την αφαίρεση έξι διπλοεγγραφών, ελέγχθηκαν 38 τίτλοι και περιλήψεις. Στο στάδιο αυτό αποκλείστηκαν οκτώ δημοσιεύσεις, επειδή δεν αφορούσαν άμεσα το προσκύνημα, τον θρησκευτικό τουρισμό ή την ψηφιακή θρησκευτική εμπειρία. Ακολούθησε αξιολόγηση 30 πλήρων κειμένων. Πέντε δημοσιεύσεις αποκλείστηκαν στο στάδιο του πλήρους κειμένου, τρεις επειδή είχαν κυρίως τεχνικό χαρακτήρα χωρίς ανάλυση της θρησκευτικής ή προσκυνηματικής εμπειρίας και δύο επειδή δεν πληρούσαν το κριτήριο επιστημονικής δημοσίευσης ή δεν παρείχαν επαρκή επαληθεύσιμα μεταδεδομένα. Στο κύριο σώμα της σύνθεσης εντάχθηκαν 25 δημοσιεύσεις της περιόδου 2000 έως 2026. Προστέθηκαν κατόπιν δύο θεμελιώδη έργα πριν από το 2000, των Turner & Turner (1978) και Cohen (1979), επειδή είναι απαραίτητα για την ερμηνεία της προσκυνηματικής και τουριστικής εμπειρίας. Το τελικό θεματικό σώμα περιλάμβανε επομένως 27 δημοσιεύσεις. Η πηγή Snyder (2019) χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τη μεθοδολογική τεκμηρίωση της ημισυστηματικής ανασκόπησης και δεν υπολογίζεται στο θεματικό σώμα των 27 πηγών.

Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με επαναληπτική θεματική κωδικοποίηση. Για κάθε πηγή καταγράφηκαν το είδος της μελέτης, το θρησκευτικό ή τουριστικό πλαίσιο, η μορφή ψηφιακής διαμεσολάβησης, η σχέση με τον φυσικό ιερό τόπο, η παρουσία πνευματικής πρόθεσης και οι αναφορές στην αυθεντικότητα ή στην αποδοχή της τεχνολογίας. Η σύγκριση των κωδικών οδήγησε σε τέσσερις άξονες σύνθεσης, τη διεύρυνση του προσκυνήματος πέρα από τη φυσική μετακίνηση, τη διάκριση πληροφόρησης και συμμετοχής, τη διαπραγμάτευση αυθεντικότητας και ιερότητας και τον ρόλο των τεχνολογικά ενισχυμένων εμπειριών. Οι άξονες αυτοί χρησιμοποιούνται στη συνέχεια για τον ορισμό και τη συγκριτική τυπολογία του ψηφιακού προσκυνητή. Για την ενίσχυση της διαφάνειας, ο Πίνακας 1 παρουσιάζει συνοπτικά τη θεματική χρήση των πηγών που συγκρότησαν το σώμα της σύνθεσης.

Πίνακας 1. Συνοπτικός πίνακας θεματικής χρήσης των πηγών της ανασκόπησης

Πηγή	Πεδίο αναφοράς	Χρήση στη σύνθεση
Turner & Turner, 1978	Κλασική θεωρία προσκυνήματος	Ιερός τόπος, μετάβαση και μετασχηματισμός

Πηγή	Πεδίο αναφοράς	Χρήση στη σύνθεση
Cohen, 1979	Τυπολογία τουριστικής εμπειρίας	Σύνδεση ταξιδιού, νοήματος και υπαρξιακής αναζήτησης
MacWilliams, 2002	Εικονικό προσκύνημα	Πρώιμη θεώρηση διαδικτυακών προσκυνηματικών πρακτικών
Helland, 2005	Ψηφιακή θρησκεία	Διάκριση πληροφόρησης και συμμετοχικής διαδικτυακής θρησκείας
Timothy & Olsen, 2006	Θρησκευτικός τουρισμός	Σχέση τουρισμού, θρησκείας και πνευματικών ταξιδιών
Belhassen et al., 2008	Αυθεντικότητα	Χωρική, ιδεολογική και βιωματική αυθεντικότητα
Collins-Kreiner, 2010	Μετασχηματισμοί προσκυνήματος	Συνέχεια και αλλαγή στο σύγχρονο προσκύνημα
Hill-Smith, 2011	Cyberpilgrimage	Εξ αποστάσεως εμπειρία, προετοιμασία και εναλλακτική συμμετοχή
Neuhofer et al., 2014	Τεχνολογικά ενισχυμένος τουρισμός	Αλληλεπίδραση, εξατομίκευση και συνδημιουργία εμπειρίας
De Ascaniis & Cantoni, 2016	Προσκύνημα στην ψηφιακή εποχή	Ερευνητική ατζέντα για ICT και προσκύνημα
Hutchings, 2017	Διαδικτυακές εκκλησίες	Κοινότητα, λατρεία και συμμετοχή σε ψηφιακό περιβάλλον
Golan & Martini, 2018	Καθολικά μοναστηριακά webcasts	Ψηφιακή μετάδοση ως διαμεσολάβηση ιερού τόπου
De Ascaniis et al., 2018	ICT σε θρησκευτική κληρονομιά	Τεχνολογίες πριν, κατά και μετά την επίσκεψη
Tussyadiah et al., 2018	Εικονική πραγματικότητα στον τουρισμό	Παρουσία, στάση και πρόθεση φυσικής επίσκεψης
tom Dieck & Jung, 2018	Αποδοχή επαυξημένης πραγματικότητας	Χρησιμότητα, ευκολία και πλαίσιο πολιτιστικής χρήσης
Collins-Kreiner, 2020	Μελλοντική προοπτική προσκυνήματος	Αναζωογόνηση και δυναμική του προσκυνηματικού τουρισμού
Gretzel et al., 2020	eTourism μετά την πανδημία	Ανάγκη μετασχηματιστικής έρευνας στον τουρισμό
Paganopoulos, 2021	Άγιον Όρος και αυθεντικότητα	Διαπραγμάτευση υλικότητας, παράδοσης και αναπαράστασης
Campbell & Tsuria, 2021	Ψηφιακή θρησκεία	Θεωρητικό πλαίσιο για πρακτικές, κοινότητες και ταυτότητες
Siuda, 2021	Τυπολογίες ψηφιακής θρησκείας	Ανάγκη νέων κατηγοριών για υβριδικά περιβάλλοντα
Jorge, 2023	Μεταπανδημικό προσκύνημα	Σύνδεση και αποσύνδεση από ψηφιακά μέσα
Hussain & Wang, 2024	Κοινωνικά μέσα και πνευματικό ταξίδι	Προετοιμασία, κοινότητα και μεταγενέστερος αναστοχασμός
Paganopoulos, 2024	Ψηφιακές διαδρομές στο Άγιον Όρος	Διάκριση ψηφιακής περιήγησης και online προσκυνηματικής συμμετοχής
Tran & Davies, 2025	Υβριδική αυθεντικότητα	Πλαίσιο αυθεντικότητας στο εικονικό προσκύνημα
Allen-Perkins, 2025	Camino de Santiago και ψηφιακή αυθεντικότητα	Ρύθμιση ψηφιακής χρήσης από σύγχρονους προσκυνητές

Πηγή	Πεδίο αναφοράς	Χρήση στη σύνθεση
Chakraborty & Biswal, 2025	Ψηφιακό Darshan και εμβυθιστική αφήγηση	Ιερότητα, αφήγηση και ετοιμότητα χρήστη
Hlad et al., 2026	Θεολογική και ποιμαντική θεώρηση εικονικού προσκυνήματος	Συμπληρωματικότητα εικονικής εμπειρίας και σωματικής μετάβασης

Σημείωση: Η πηγή Snyder (2019) δεν περιλαμβάνεται στον πίνακα, επειδή τεκμηριώνει τη μεθοδολογική επιλογή της ημισυστηματικής ανασκόπησης και όχι το θεματικό περιεχόμενο της σύνθεσης.

5. Θεματική σύνθεση της βιβλιογραφίας

Η θεματική σύνθεση δείχνει ότι η βιβλιογραφία δεν οδηγεί σε μια απλή γραμμική μετάβαση από τον παραδοσιακό στον ψηφιακό προσκυνητή. Αντίθετα, αναδεικνύει ένα πλέγμα μετασχηματισμών, στο οποίο η προσκυνηματική εμπειρία επεκτείνεται χρονικά, χωρικά και ερμηνευτικά. Ο προσκυνητής μπορεί να χρησιμοποιεί ψηφιακά μέσα πριν από την επίσκεψη για ενημέρωση και προετοιμασία, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης για ερμηνεία και καθοδήγηση και μετά την επίσκεψη για ανάκληση, κοινοποίηση και συνέχιση της πνευματικής σχέσης με τον τόπο.

Το πρώτο θεματικό μοτίβο αφορά τη διεύρυνση της προσκυνηματικής εμπειρίας πέρα από την αποκλειστική ταύτιση με τη φυσική μετακίνηση. Ο ιερός τόπος παραμένει το κέντρο αναφοράς, αλλά η σχέση με αυτόν μπορεί να αρχίζει πριν από την επίσκεψη και να συνεχίζεται μετά από αυτήν. Εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι τα κοινωνικά μέσα χρησιμοποιούνται για προετοιμασία, καθοδήγηση, συγκρότηση κοινότητας, κοινοποίηση και μεταγενέστερο αναστοχασμό (Hussain & Wang, 2024). Αντίστοιχα, οι τεχνολογίες σε χώρους θρησκευτικής κληρονομιάς μπορούν να υποστηρίξουν τη μάθηση και την πνευματική ερμηνεία πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την επίσκεψη (De Ascaniis et al., 2018). Η ψηφιακή διάσταση δεν καταργεί αυτομάτως τη σωματική διαδρομή, αλλά επεκτείνει χρονικά και επικοινωνιακά την εμπειρία.

Το δεύτερο μοτίβο αφορά τη διαφορά ανάμεσα στην απλή ψηφιακή πληροφόρηση και στην ψηφιακή θρησκευτική συμμετοχή. Η απλή παρουσίαση ενός ναού ή μιας μονής σε έναν ιστότοπο δεν αρκεί για να συγκροτήσει ψηφιακό προσκύνημα. Αντίθετα, η ψηφιακή προσκυνηματική εμπειρία προϋποθέτει μια μορφή συμβολικής εμπλοκής, πνευματικής πρόθεσης ή βιωματικής συμμετοχής. Η διάκριση του Helland (2005) ανάμεσα σε πληροφοριακές και συμμετοχικές μορφές διαδικτυακής θρησκείας βοηθά να κατανοηθεί ότι ο ψηφιακός προσκυνητής δεν είναι απλώς χρήστης πληροφοριών, αλλά δυνητικά συμμετέχον υποκείμενο.

Το τρίτο μοτίβο αφορά την αυθεντικότητα. Η ψηφιακή εμπειρία αντιμετωπίζεται συχνά με καχυποψία, κυρίως όταν θεωρείται ότι υποκαθιστά τη φυσική εμπειρία του ιερού χώρου. Ωστόσο, η αυθεντικότητα δεν αποτελεί μόνο αντικειμενική ιδιότητα του τόπου, αλλά και σχέση ερμηνείας, πίστης, μνήμης και συμμετοχής. Οι Tran & Davies (2025) προτείνουν την υβριδική αυθεντικότητα του εικονικού προσκυνήματος, η οποία συγκροτείται μέσα από αντικειμενικές, κατασκευασμένες, διαπροσωπικές και ενδοπροσωπικές αναφορές. Η μελέτη του Allen-Perkins (2025) στον Camino de Santiago δείχνει επίσης ότι οι προσκυνητές δεν αποδέχονται ή απορρίπτουν συνολικά την ψηφιακή διαμεσολάβηση, αλλά ρυθμίζουν τη χρήση της ώστε να προστατεύουν την προσοχή, το νόημα και την αίσθηση αυθεντικότητας. Στο Άγιον Όρος, η αυθεντικότητα διαπραγματεύεται ήδη στη συνάντηση υλικής παράδοσης, προσκυνηματικής εμπειρίας και ψηφιακής αναπαράστασης (Paganopoulos, 2021; Paganopoulos, 2024).

Το τέταρτο μοτίβο αφορά τη σχέση ανάμεσα στις νέες τεχνολογίες και την τουριστική εμπειρία. Οι Neuhofer et al. (2014) υποστηρίζουν ότι η τεχνολογία μπορεί να ενισχύσει την τουριστική εμπειρία, δημιουργώντας νέες μορφές αλληλεπίδρασης, εξατομίκευσης και συνδημιουργίας. Στο πεδίο του θρησκευτικού τουρισμού, η θέση αυτή πρέπει να προσεγγιστεί με προσοχή. Η τεχνολογία μπορεί να βελτιώσει την πρόσβαση και την κατανόηση, όμως δεν πρέπει να μετατρέψει τον ιερό χώρο σε απλό θέαμα. Η αποδοχή της εξαρτάται από το αν υπηρετεί την ερμηνεία, τη μνήμη, την προσβασιμότητα και τον σεβασμό της ιερότητας.

Η Εικονική και η Επαυξημένη Πραγματικότητα προσφέρουν δυνατότητες πρόσβασης, εκπαίδευσης και ερμηνείας. Η εικονική πραγματικότητα μπορεί να αναπαραστήσει δυσπρόσιτους ή ιστορικά μεταβαλλόμενους χώρους και να υποστηρίξει επισκέπτες/τριες που δεν μπορούν να μετακινηθούν. Η επαυξημένη πραγματικότητα μπορεί να προσθέσει στον φυσικό χώρο ιστορικές πληροφορίες, θεολογικές επεξηγήσεις, απεικονίσεις παλαιότερων φάσεων ενός μνημείου και διαδρομές προσανατολισμού. Η εικονική πραγματικότητα μπορεί να επηρεάσει τη στάση και την πρόθεση φυσικής επίσκεψης (Tussyadiah et al., 2018), ενώ η αποδοχή της επαυξημένης πραγματικότητας στην πολιτιστική κληρονομιά συνδέεται με τη χρησιμότητα, την ευκολία, την εμπειρία και το πλαίσιο χρήσης (tom Dieck & Jung, 2018). Νεότερες μελέτες για την ψηφιακή λατρευτική συμμετοχή δείχνουν ότι η τεχνολογία μπορεί να υποστηρίξει την αίσθηση ιερότητας, όταν ο σχεδιασμός, η αφήγηση και η ετοιμότητα του χρήστη λειτουργούν συντονισμένα (Chakraborty & Biswal, 2025). Παράλληλα, η εικονική προσκυνηματική εμπειρία παραμένει συμπληρωματική και όχι κατ' ανάγκην ισοδύναμη με τη σωματική μετάβαση (Hlad et al., 2026).

Στον θρησκευτικό τουρισμό η έννοια της αποδοχής χρειάζεται να συμπληρωθεί με την καταλληλότητα για τον ιερό χώρο. Η τεχνολογία μπορεί να θεωρηθεί θεμιτή όταν υποστηρίζει την πρόσβαση, την ερμηνεία και τη μνήμη, χωρίς να διακόπτει τη σιωπή, τη λατρευτική λειτουργία και τη συμβολική βαρύτητα του τόπου. Η διαπίστωση αυτή δεν αποτελεί αυτοτελές εμπειρικό εύρημα της παρούσας ανασκόπησης, αλλά θεωρητική σύνθεση που προκύπτει από τη βιβλιογραφία για την αυθεντικότητα, τη χρήση ψηφιακών μέσων από προσκυνητές και την αποδοχή τεχνολογιών πολιτιστικής κληρονομιάς (De Ascaniis et al., 2018; Paganopoulos, 2024; Allen-Perkins, 2025).

6. Ο ψηφιακός προσκυνητής ως ερευνητική κατηγορία ομπρέλα

Με βάση τη βιβλιογραφική σύνθεση, ο ψηφιακός προσκυνητής προτείνεται ως κατηγορία ομπρέλα για το υποκείμενο που συνδέει την ψηφιακή εμπειρία με πνευματική πρόθεση, θρησκευτική μνήμη, αναζήτηση νοήματος ή σχέση με έναν ιερό τόπο. Η κατηγορία δεν ορίζεται από την απλή χρήση τεχνολογίας, αλλά από τέσσερις συνδυαζόμενες διαστάσεις, τη σχέση με τον ιερό τόπο, την πνευματική πρόθεση, τη μορφή ψηφιακής διαμεσολάβησης και τις προϋποθέσεις αυθεντικότητας και αποδοχής. Με αυτόν τον ορισμό αποφεύγεται τόσο η θέση ότι κάθε ψηφιακή εμπειρία αλλοιώνει αναγκαστικά την ιερότητα όσο και η θέση ότι η τεχνολογία μπορεί να αντικαταστήσει πλήρως τη σωματική και λατρευτική εμπειρία.

Για να αποφευχθεί η υπερδιεύρυνση της έννοιας, ο ψηφιακός προσκυνητής ορίζεται με τρία ελάχιστα κριτήρια. Πρώτον, απαιτείται σχέση με συγκεκριμένο ή αναγνωρίσιμο ιερό τόπο, ακόμη και όταν η σχέση αυτή διαμεσολαβείται ψηφιακά. Δεύτερον, απαιτείται πνευματική, θρησκευτική ή υπαρξιακά νοηματοδοτημένη πρόθεση και όχι απλή περιέργεια ή αναζήτηση εικόνων. Τρίτον, η ψηφιακή διαμεσολάβηση πρέπει να λειτουργεί ως πρόσβαση, συμμετοχή, ερμηνεία, μνήμη ή προετοιμασία της εμπειρίας. Με τα κριτήρια

αυτά, η κατηγορία διακρίνεται από τον απλό ψηφιακό επισκέπτη και περιορίζεται σε περιπτώσεις όπου η τεχνολογία συνδέεται με προσκυνηματικό νόημα.

Στο εσωτερικό αυτής της κατηγορίας διακρίνονται δύο βασικές μορφές. Ο εξ αποστάσεως ψηφιακός προσκυνητής προσεγγίζει τον ιερό τόπο μέσω διαδικτυακής μετάδοσης, εικονικής περιήγησης ή άλλης ψηφιακής αναπαράστασης, ιδίως όταν η μετακίνηση είναι αδύνατη ή όταν η ψηφιακή εμπειρία λειτουργεί προπαρασκευαστικά. Ο υβριδικός ψηφιακός προσκυνητής συνδυάζει φυσική παρουσία και ψηφιακή διαμεσολάβηση πριν, κατά τη διάρκεια ή μετά την επίσκεψη. Οι δύο μορφές δεν αποτελούν διαδοχικά εξελικτικά στάδια και μπορεί να εναλλάσσονται στην πορεία του ίδιου ατόμου. Η διάκριση αφορά τον τρόπο σύνδεσης με τον τόπο και όχι διαφορετικό βαθμό θρησκευτικότητας.

Η έννοια χρειάζεται επίσης να διαφοροποιηθεί από τον ψηφιακό επισκέπτη και τον ψηφιακό τουρίστα. Ο ψηφιακός επισκέπτης μπορεί να αναζητά πληροφορίες χωρίς πρόθεση συμμετοχής. Ο ψηφιακός τουρίστας μπορεί να ενδιαφέρεται κυρίως για εικόνες, πολιτισμικό περιεχόμενο και εμπειρίες. Ο ψηφιακός προσκυνητής συνδέει τη διαμεσολάβηση με ευλάβεια, πνευματική πρόθεση, μνήμη ή σχέση με το ιερό. Η διαφορά δε βρίσκεται στο τεχνολογικό εργαλείο, αλλά στη νοηματοδότηση και στη χρήση του. Ο θρησκευτικός τουρίστας παραμένει παράλληλη και εν μέρει επικαλυπτόμενη κατηγορία, όχι στάδιο εξέλιξης του προσκυνητή.

Πίνακας 2. Συγκριτική τυπολογία μορφών θρησκευτικής και ψηφιακής επίσκεψης

Κατηγορία	Καθοριστικό γνώρισμα	Σχέση με τον ιερό τόπο	Ρόλος της τεχνολογίας	Όριο της κατηγορίας
Παραδοσιακός προσκυνητής	Πνευματική και λατρευτική πρόθεση	Φυσική παρουσία, προσευχή και τελετουργική συμμετοχή	Περιορισμένη ή συμπληρωματική χρήση	Δε συνεπάγεται απουσία τεχνολογίας
Θρησκευτικός τουρίστας	Συνδυασμός θρησκευτικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος	Ιερός τόπος και πολιτιστικό μνημείο	Πληροφόρηση, οργάνωση και ξενάγηση	Δε δηλώνει χαμηλότερη θρησκευτικότητα
Εξ αποστάσεως ψηφιακός προσκυνητής	Πνευματική πρόθεση χωρίς φυσική συμπαρουσία	Ψηφιακή αναπαράσταση ή διαδικτυακή μετάδοση	Κύριος μηχανισμός πρόσβασης και συμμετοχής	Δεν εξισώνεται με αυτονόητα με φυσική μετάβαση
Υβριδικός ψηφιακός προσκυνητής	Συνδυασμός φυσικής και ψηφιακής εμπειρίας	Φυσική επίσκεψη που προετοιμάζεται, υποστηρίζεται ή παρατείνεται ψηφιακά	Διαμεσολάβηση πριν, κατά και μετά την επίσκεψη, με αποδοχή υπό όρους	Δε νομιμοποιεί άκριτη ψηφιοποίηση του ιερού

7. Συζήτηση: Ιερότητα, πρόσβαση και υπό όρους τεχνολογική αποδοχή

Η έννοια του ψηφιακού προσκυνητή έχει ιδιαίτερη αξία για τον θρησκευτικό τουρισμό, επειδή επιτρέπει την υπέρβαση μιας απλής αντίθεσης ανάμεσα στο ιερό και το τεχνολογικό. Η τεχνολογία δεν είναι από μόνη της ούτε απειλή ούτε λύση. Η αξία της εξαρτάται από τον τρόπο ενσωμάτωσής της στον χώρο, από τον βαθμό σεβασμού της λατρευτικής λειτουργίας

και από τη σχέση της με τις ανάγκες των επισκεπτών/τριών. Σε έναν ναό ή σε μια μονή, μια εφαρμογή επαυξημένης πραγματικότητας μπορεί να είναι χρήσιμη αν προσφέρει θεολογική και ιστορική ερμηνεία χωρίς να διακόπτει τη σιωπή και την προσευχή. Αντίθετα, μπορεί να θεωρηθεί προβληματική αν μετατρέπει την επίσκεψη σε θέαμα ή αν εισάγει θόρυβο, υπερβολική οπτικοποίηση και καταναλωτική λογική.

Η βιβλιογραφία για τις τεχνολογικά ενισχυμένες τουριστικές εμπειρίες δείχνει ότι η αποδοχή δεν εξαρτάται μόνο από τον νεωτερισμό μιας εφαρμογής. Συνδέεται με τη χρησιμότητα, την ευκολία, την αξιοπιστία, την αισθητική ποιότητα, τη σχέση με το περιβάλλον και την ικανότητα της τεχνολογίας να ενισχύει την εμπειρία χωρίς να την υποκαθιστά (Neuhof et al., 2014; tom Dieck & Jung, 2018). Στον θρησκευτικό τουρισμό η βιβλιογραφική σύνθεση υποδεικνύει ότι χρειάζεται να προστεθούν παράγοντες όπως η συμβατότητα με τη λατρευτική τάξη, η διατήρηση της σιωπής, η προστασία των ιερών κειμηλίων, η αποφυγή υπερβολικής εμπορευματοποίησης και η δυνατότητα του χρήστη να ρυθμίζει την ένταση της ψηφιακής διαμεσολάβησης (Paganopoulos, 2021; Allen-Perkins, 2025).

Η πανδημία κατέστησε πιο ορατή την ανάγκη για ψηφιακή πρόσβαση σε πολιτιστικό και θρησκευτικό περιεχόμενο. Οι Gretzel et al. (2020) υποστηρίζουν ότι η κρίση δημιούργησε ανάγκη μετασχηματιστικής έρευνας στον ηλεκτρονικό τουρισμό. Στο προσκύνημα, οι μεταπανδημικές πρακτικές δείχνουν ότι η φυσική μετάβαση παραμένει κεντρική, αλλά συνυπάρχει με μορφές σύνδεσης και σκόπιμης αποσύνδεσης από τα ψηφιακά μέσα (Jorge, 2023). Η εξ αποστάσεως συμμετοχή και οι εικονικές περιηγήσεις μπορούν να διευρύνουν την προσβασιμότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξισώνονται αυτόματα με τη φυσική λατρευτική εμπειρία (Hlad et al., 2026).

Από τη σύνθεση διατυπώνεται η ακόλουθη θεωρητική πρόταση. Η αποδοχή της ψηφιακής διαμεσολάβησης από προσκυνητές αναμένεται να αυξάνεται όταν η τεχνολογία γίνεται αντιληπτή ως χρήσιμη, διακριτική, ελεγχόμενη από τον χρήστη και συμβατή με τις θρησκευτικές και χωρικές συμβάσεις του τόπου. Αντίστοιχα, αναμένεται να μειώνεται όταν θεωρείται ότι διακόπτει την προσευχή, μετατρέπει το ιερό σε θέαμα ή υποκαθιστά αυθαίρετα τη σωματική και κοινοτική εμπειρία. Η υπό όρους τεχνολογική αποδοχή δεν παρουσιάζεται εδώ ως εμπειρικά επαληθευμένο αποτέλεσμα, αλλά ως ελέγξιμη θεωρητική πρόταση για μελλοντικές ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες.

Η πρόταση αυτή μπορεί να εξειδικευθεί σε τρεις ερευνητικά ελέγξιμες διατυπώσεις. Π1: Η αντιλαμβανόμενη διακριτικότητα της τεχνολογίας θα συνδέεται θετικά με την αποδοχή της σε ιερούς χώρους. Π2: Η αντιλαμβανόμενη απειλή προς την ιερότητα του χώρου θα συνδέεται αρνητικά με την πρόθεση χρήσης ψηφιακών εφαρμογών. Π3: Η σχέση ανάμεσα στη χρησιμότητα της τεχνολογίας και στην πρόθεση χρήσης θα διαφοροποιείται ανάλογα με την ταυτότητα του επισκέπτη ως προσκυνητή, θρησκευτικού τουρίστα, εξ αποστάσεως ψηφιακού προσκυνητή ή υβριδικού ψηφιακού προσκυνητή.

8. Συμπεράσματα, περιορισμοί και προτάσεις

Η ημισυστηματική ανασκόπηση έδειξε ότι η μετάβαση από τον προσκυνητή στον ψηφιακό προσκυνητή δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως αντικατάσταση του παραδοσιακού προσκυνήματος. Η βιβλιογραφία υποστηρίζει περισσότερο ένα σύνθετο περιβάλλον, στο οποίο ο φυσικός ιερός τόπος παραμένει κεντρικός, ενώ η πρόσβαση, η προετοιμασία, η ερμηνεία, η μνήμη και η συμμετοχή μπορούν να διαμεσολαβούνται ψηφιακά. Ο όρος ψηφιακός προσκυνητής λειτουργεί επομένως ως κατηγορία ομπρέλα και όχι ως τελικό στάδιο μιας γραμμικής εξέλιξης.

Η κατηγορία περιλαμβάνει δύο αναλυτικά διακριτές αλλά δυνητικά εναλλασσόμενες μορφές. Η εξ αποστάσεως μορφή αφορά την πνευματικά νοηματοδοτημένη πρόσβαση χωρίς φυσική συμπαρουσία. Η υβριδική μορφή αφορά τη συνύπαρξη φυσικής επίσκεψης και ψηφιακής υποστήριξης πριν, κατά ή μετά το προσκύνημα. Το καθοριστικό στοιχείο και στις δύο περιπτώσεις δεν είναι η κατοχή ψηφιακών δεξιοτήτων, αλλά η σύνδεση της χρήσης με πνευματική πρόθεση, θρησκευτική μνήμη, αναζήτηση νοήματος και σχέση με τον ιερό τόπο.

Η συμβολή του άρθρου είναι εννοιολογική και μεθοδολογικά οριοθετημένη. Προτείνει τέσσερις άξονες μελέτης, τη σχέση με τον ιερό τόπο, την πνευματική πρόθεση, τη μορφή ψηφιακής διαμεσολάβησης και τις προϋποθέσεις αυθεντικότητας και αποδοχής. Οι άξονες αυτοί μπορούν να μετατραπούν σε μεταβλητές ή θεματικούς κώδικες σε μελλοντικές έρευνες. Παράλληλα, η υπό όρους αποδοχή διατυπώνεται ως θεωρητική πρόταση που χρειάζεται εμπειρικό έλεγχο και όχι ως ήδη αποδεδειγμένο χαρακτηριστικό όλων των προσκυνητών.

Βασικός περιορισμός είναι ότι η εργασία βασίζεται σε ημισυστηματική βιβλιογραφική και εννοιολογική σύνθεση και δεν περιλαμβάνει πρωτογενή διερεύνηση στάσεων ή συμπεριφορών. Η αναζήτηση περιορίστηκε σε αγγλόγλωσσες δημοσιεύσεις και, παρότι εφαρμόστηκαν σαφείς εξισώσεις και διαδικασία διαλογής, δεν αποσκοπούσε στην εξαντλητική κάλυψη κάθε θρησκευτικής παράδοσης ή τεχνολογικής εφαρμογής. Επιπλέον, η ανομοιογένεια των μελετών δεν επιτρέπει αιτιώδεις ή στατιστικά γενικεύσιμες διαπιστώσεις. Τα συμπεράσματα πρέπει συνεπώς να διαβάζονται ως εννοιολογική χαρτογράφηση και ως βάση διατύπωσης ερευνητικών υποθέσεων. Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται και στη χρήση της έννοιας του ψηφιακού προσκυνητή, επειδή η έννοια δεν πρέπει να μετατραπεί σε γενική ετικέτα για κάθε διαδικτυακή επαφή με θρησκευτικό περιεχόμενο.

Για τη μελλοντική έρευνα προτείνονται τέσσερις κατευθύνσεις. Πρώτον, εμπειρικές μελέτες που θα συγκρίνουν προσκυνητές, θρησκευτικούς τουρίστες και ψηφιακούς επισκέπτες ως προς την αποδοχή τεχνολογιών σε ιερούς χώρους. Δεύτερον, ποιοτικές έρευνες με κληρικούς, διαχειριστές μνημείων και επισκέπτες/τριες, ώστε να καταγραφούν τα όρια ανάμεσα στην ερμηνευτική υποστήριξη και την αλλοίωση της ιερότητας. Τρίτον, αξιολόγηση συγκεκριμένων εφαρμογών Εικονικής και Επαυξημένης Πραγματικότητας σε θρησκευτικούς προορισμούς, με έμφαση όχι μόνο στην τεχνική λειτουργικότητα, αλλά και στην πνευματική, πολιτιστική και παιδαγωγική τους καταλληλότητα. Τέταρτον, διαπολιτισμικές συγκριτικές μελέτες που θα εξετάσουν αν η έννοια του ψηφιακού προσκυνητή λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο σε διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις.

Συνολικά, ο ψηφιακός προσκυνητής δεν είναι απλώς ένας προσκυνητής που χρησιμοποιεί τεχνολογία. Είναι αναλυτική κατηγορία για μορφές προσκυνηματικής εμπειρίας στις οποίες η πρόσβαση, η ερμηνεία, η συμμετοχή και η μνήμη συνδέονται με ψηφιακή διαμεσολάβηση. Η πρόκληση για τον θρησκευτικό τουρισμό δεν είναι η άκριτη ψηφιοποίηση του ιερού, αλλά ο σχεδιασμός εφαρμογών που υπηρετούν συγκεκριμένες ανάγκες, αφήνουν χώρο στη σωματική και κοινοτική εμπειρία και σέβονται το νόημα του τόπου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Allen-Perkins, D. (2025). Sacred yet connected? How contemporary pilgrims construct digital authenticity on the Camino de Santiago. *Social Sciences*, 14(11), Article 634. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/socsci14110634>

- Belhassen, Y., Caton, K., & Stewart, W. P. (2008). The search for authenticity in the pilgrim experience. *Annals of Tourism Research*, 35(3), 668–689. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.03.007>
- Campbell, H. A., & Tsuria, R. (Eds.). (2021). *Digital religion: Understanding religious practice in digital media*. London, England: Routledge. Retrieved from <https://doi.org/10.4324/9780429295683>
- Chakraborty, U., & Biswal, S. K. (2025). Sacred stories in virtual spaces: A triangulated qualitative study of digital Darshan and mythological immersion at the Maha Kumbh. *Tourism Recreation Research*. Advance online publication. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/02508281.2025.2577472>
- Cohen, E. (1979). A phenomenology of tourist experiences. *Sociology*, 13(2), 179–201. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/003803857901300203>
- Collins-Kreiner, N. (2010). Researching pilgrimage: Continuity and transformations. *Annals of Tourism Research*, 37(2), 440–456. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.annals.2009.10.016>
- Collins-Kreiner, N. (2020). Pilgrimage tourism, past, present and future rejuvenation: A perspective article. *Tourism Review*, 75(1), 145–148. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/TR-04-2019-0130>
- De Ascaniis, S., & Cantoni, L. (2016). Pilgrims in the digital age: A research manifesto. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 4(3), Article 3. Retrieved from <https://doi.org/10.21427/D7Z120>
- De Ascaniis, S., Mutangala, M., & Cantoni, L. (2018). ICTs in the tourism experience at religious heritage sites: A review of the literature and an investigation of pilgrims' experiences at the sanctuary of Loreto (Italy). *Church, Communication and Culture*, 3(3), 310–334. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/23753234.2018.1544835>
- Golan, O., & Martini, M. (2018). Digital pilgrimage: Exploring Catholic monastic webcasts. *The Communication Review*, 21(1), 24–45. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/10714421.2017.1416795>
- Gretzel, U., Fuchs, M., Baggio, R., Höpken, W., Law, R., Neidhardt, J., Pesonen, J., Zanker, M., & Xiang, Z. (2020). e-Tourism beyond COVID-19: A call for transformative research. *Information Technology & Tourism*, 22(2), 187–203. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s40558-020-00181-3>
- Helland, C. (2005). Online religion as lived religion: Methodological issues in the study of religious participation on the Internet. *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 1(1), 1–16. Retrieved from <https://doi.org/10.11588/rel.2005.1.380>
- Hill-Smith, C. (2011). Cyberpilgrimage: The virtual reality of online pilgrimage experience. *Religion Compass*, 5(6), 236–246. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2011.00277.x>
- Hlad, Ľ., Maturkanič, P., Slobodová Nováková, K., Zimny, J., & Kondrla, P. (2026). The phenomenon of virtual pilgrimage and its prospects. *Religions*, 17(5), Article 518. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/rel17050518>
- Hussain, T., & Wang, D. (2024). Social media and the spiritual journey: The place of digital technology in enriching the experience. *Religions*, 15(5), Article 616. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/rel15050616>
- Hutchings, T. (2017). *Creating church online: Ritual, community and new media*. London, England: Routledge. Retrieved from <https://doi.org/10.4324/9780203111093>

- Jorge, A. (2023). Pilgrimage to Fátima and Santiago after COVID: Dis/connection in the post-digital age. *Mobile Media & Communication*, 11(3), 549–565. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/20501579221151041>
- MacWilliams, M. W. (2002). Virtual pilgrimages on the Internet. *Religion*, 32(4), 315–335. Retrieved from <https://doi.org/10.1006/reli.2002.0408>
- Neuhofer, B., Buhalis, D., & Ladkin, A. (2014). A typology of technology-enhanced tourism experiences. *International Journal of Tourism Research*, 16(4), 340–350. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/jtr.1958>
- Paganopoulos, M. (2021). Contested authenticity: Anthropological perspectives of pilgrimage tourism on Mount Athos. *Religions*, 12(4), Article 229. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/rel12040229>
- Paganopoulos, M. (2024). Techno-nostalgic forms of digital pilgrimage: Online journeys into and out of Mount Athos. *Media Watch*, 15(3), 278–296. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/09760911241263276>
- Siuda, P. (2021). Mapping digital religion: Exploring the need for new typologies. *Religions*, 12(6), Article 373. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/rel12060373>
- Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333–339. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039>
- Timothy, D. J., & Olsen, D. H. (Eds.). (2006). *Tourism, religion and spiritual journeys*. London, England: Routledge. Retrieved from <https://doi.org/10.4324/9780203001073>
- tom Dieck, M. C., & Jung, T. (2018). A theoretical model of mobile augmented reality acceptance in urban heritage tourism. *Current Issues in Tourism*, 21(2), 154–174. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1070801>
- Tran, M. K., & Davies, A. (2025). The hybrid authenticity of virtual pilgrimage. *Marketing Theory*, 25(1), 139–163. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/14705931241270769>
- Tussyadiah, I. P., Wang, D., Jung, T. H., & tom Dieck, M. C. (2018). Virtual reality, presence, and attitude change: Empirical evidence from tourism. *Tourism Management*, 66, 140–154. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.12.003>
- Turner, V., & Turner, E. (1978). *Image and pilgrimage in Christian culture: Anthropological perspectives*. New York, NY: Columbia University Press.

